

UDK 811.163.42(091)

Pregledni članak

Primljen 25. 2. 2010.

Prihvaćen za tisak 6. 7. 2010.

MARIJA TURK, MAJA OPAŠIĆ

Filozofski fakultet

Trg I. Klobučarića 1, HR-51 000 Rijeka

mturk@ffri.hr

mopasic@ffri.hr

KULTURNO-POVIJESNI KONTEKST KALKIRANJA U HRVATSKOME JEZIKU

U identifikaciji prevedenica uz jezične pokazatelje – podudarnost oblika i značenja u jeziku primaocu i jeziku davaocu – izuzetnu važnost imaju kulturno-povijesni čimbenici preuzimanja stranoga obrasca. Zbog jezične sličnosti, osobito među srodnim jezicima, i moguće poligeneze, kulturno-povijesni čimbenici mogu biti pouzdani pokazatelji podrijetla uzora za kalkiranje. Kulturno-povijesni kontekst pokazuje koja su leksička područja bila ili jesu otvorenija utjecaju jednoga jezika, a koja drugoga jezika. Izvanjezični kontekst posuđivanja otkriva putove širenja obrasca za kalkiranje od jezika davaoca do jezika primaoca ili jezika posrednika.

Ključne riječi: jezično posuđivanje, prevedenice, hrvatski jezik, strani jezik

1. Uvod

U neposrednim ili posrednim doticajima različitih naroda javlja se veća ili manja razmjena kulturnih i civilizacijskih dobara. U procesu širenja kulturnih dobara jezik ima veliko značenje. Već je tridesetih godina 20. stoljeća američki lingvist Leonard Bloomfield govorio o interakciji *kulturne difuzije* (cultural diffusion), *kulturnog posuđivanja* (cultural borrowing) i *lingvističkog posuđivanja* (linguistic borrowing).¹ Njemački lingvist Wolfgang Viereck (1986: 118) drži da je u proučavanju procesa jezičnog posuđivanja nužno istraživanje 'riječi i stvari'

¹ Preneseno prema R. Filipović (1986: 28–29).

(*Wörter und Sachen*) da bi se otkrio jezik koji je dao poticaj stvaranju novoga izraza i da bi se utvrdilo označuje li taj izraz isti denotat jer lingvistički uvoz i izvoz često idu zajedno s uvozom i izvozom stvari i ideja. Utjecaj se jednog jezika na drugi ostvaruje na razini posuđenica i prevedenica. Kod posuđenica se proces prenošenja uvijek odnosi na razinu izraza i na razinu sadržaja. Kod prevedenica se ne preuzima vanjski oblik, već se prenosi unutrašnja struktura stranoga izraza. Pojam prevedenice ili kalka u ovome se prilogu rabi u najširem značenju. To je svaki oblik reprodukcije stranih tvorbenih jedinica jedinicama vlastita jezika (Muhvić-Dimanovski 1992). Otkrivanje prevedenica mnogo je teži problem od otkrivanja posuđenice jer je svaka prevedenica zapravo potencijalni domaći oblik kojemu je strani uzor bio poticajem da se ostvari. U istraživanju prevedenica uzimaju se u obzir jezične i izvanjezične pretpostavke preslikavanja stranih obrazaca. Jezične su pretpostavke što veća podudarnost u tvorbi i značenju stranojezičnog uzora i pretpostavljene prevedenice. Kako je tvorbeni podudarnost potencijalna u srodnim jezicima, sama po sebi nije dovoljan pokazatelj da je pojedina jezična struktura prevedenica. Doseg kriterija tvorbeni i semantički podudarnosti može biti ograničen poligenezom, tj. naporednim razvojem istovjetnih jezičnih pojava u više jezika (Muljačić 1968: 15–16) i istodobnim utjecajem više jezika, od kojih jedan može imati posredničku ulogu. Posrednički jezik ima značajnu ulogu u konačnom obliku i značenju prevedenice. To potvrđuje primjerice izraz *zeleni val* sa značenjem 'usklađeni način rada semafora koji vozilima osigurava pravodobno uključivanje zelenog svjetla, a time i neprekinutu vožnju'. Prvi je put takav način usklađivanja prometa uspostavljen u Salt Lake Cityju 1917. godine. U Europi je primijenjen 1926. u Berlinu, a u Hrvatskoj 1960. godine (HE 11: 110). S obzirom na to da je taj način reguliranja prometa prvi put uspostavljen u SAD-u, moglo bi se očekivati da je hrvatski naziv *zeleni val* prevedenica nastala prema engleskom obrascu. Kako hrvatski naziv ni tvorbeno ni unutarsemantički ne odgovara uobičajenim engleskim nazivima *synchronized traffic lights* ili *synchronized traffic signals*, uzor treba tražiti u drugome jeziku. S obzirom na to da je hrvatski naziv tvorbeno i semantički podudaran s njemačkim nazivom *grüne Welle* i uzme li se u obzir utjecaj njemačke kulture i civilizacije, a onda i jezika, vjerojatna je pretpostavka da je hrvatski naziv preslika njemačkog naziva. Na pogrešnu identifikaciju podrijetla prevedenice mogu navesti leksičke sastavnice u prevedenici koje su stranog podrijetla. Primjerice u prevedenici *autogeni trening* sastavnica *trening* upućuje na englesko podrijetlo obrasca u kalkiranju. Tu je tehniku opuštanja 1932. godine razradio i popularizirao psihijatar i neurolog Johannes Schultz. Izvan Njemačke postala je poznata sedamdesetih godina (HE 1: 480). Taj podatak nedvojbeno upućuje na to da je prevedenica nastala prema njemačkom nazivu *das autogene Training*. Jezični transfer i posuđivanje valja stoga, koliko

je moguće, promatrati u okviru društveno-povijesnog i kulturnog dodira dvaju ili više naroda odnosno njihovih jezika.

Hrvatski se jezik rano uključio u europska kulturna i civilizacijska kretanja i s njima živo pulsirao. Umnogome se oblikovao prema stranim uzorima i to ne njihovim pasivnim prihvatanjem. Tradicionalno purističan, razvijao je aktivni odnos spram stranih uzora, tako da je posuđenice adaptirao ili je prema njima stvarao vlastite izraze, tj. prevedenice.

Kulturno-povijesni kontekst jezičnog posuđivanja čine mnogi izvanjezični čimbenici: zemljopisna blizina, državne, gospodarske, civilizacijske i znanstveno-tehničke veze te kulturna difuzija između dva ili više naroda i njihovih jezika. U prošlosti je prostorna blizina bila bitan čimbenik širenja posuđenica. U nastanku prevedenica kao rafiniranijeg načina leksičkog posuđivanja prostorna blizina nije odlučujući čimbenik.

2. Prevedenice kao odraz državnih veza

U okviru državnih veza u prošlosti je nastalo mnoštvo prevedenica na temelju njemačkih i mađarskih uzora. Poznata je činjenica da je utjecaj njemačkoga jezika, poglavito austrijske varijante (Žepić 1996: 305–319), na hrvatski bio dugotrajan i velik. Hrvatski je bio u intenzivnom kontaktu s njemačkim tijekom stoljeća susjedstva i političke zajednice. Većina je germanizama posuđena u 18, 19. i 20. stoljeću s pojmovima kulturne nadgradnje i predmetima industrijske civilizacije. Dugotrajni i veliki utjecaj njemačkoga na hrvatski uvjetovan je sociopolitičkim i sociolingvističkim razlozima (Žepić 2002: 209–227).

Hrvatsko-njemački se dodiri očituju na razini posuđenica (danas pretežito na razini supstandarda) i u prevedenicama. Matthias Rammelmeyer je u svojoj monografiji naslovljenoj *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbokroatischen* (1975) dao raščlambu i popis prevedenica na temelju leksikografske građe crpljene iz Akademijina Rječnika. Knjiga je vrlo poticajna s teorijskog i praktičkog aspekta kalkiranja, ali se za pojedine primjere ne može sa sigurnošću tvrditi da su uzor imali u njemačkom obrascu.

Između Hrvatske i Mađarske bile su osamstoljetne državne, političke i gospodarske veze koje su ostavile tragove i u hrvatskome jeziku. Mađarski je putem prevedenica imao važnu ulogu u hrvatskoj jezičnoj obnovi i to osobito u drugoj polovici 19. stoljeća (Nyomárkay 1993: 283). Cjelovitu je obradu i prikaz nazivlja kalkiranoga prema mađarskom predlošku dao István Nyomárkay u svojoj studiji *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerung* (1989). Autor je obradio preko pet stotina izraza za koje na temelju usporedbe hrvatskih i mađarskih tekstova različite namjene (domobranskih naredbenika, na-

putaka, vježbovnika, zbirke zakona iz 1868. godine i dr.) zaključuje da su sastavljači i prevoditelji tekstova podjednako dobro poznavali njemački i mađarski jezik te da je mađarski jezik bio uzorom ili poticajem u oblikovanju terminoloških neologizama. Kao posljedica hrvatsko-mađarskih državnih i gospodarskih veza, prema istraživanjima ovoga autora, najviše je prevedenica nastalo na području nazivlja u državnoj administraciji, pravosuđu, vojsci, željeznici i pošti. Autor drži da je u kalkiranju toga nazivlja mađarski imao ulogu jezika davaoca i jezika posrednika između njemačkoga i hrvatskoga jezika.

2.1. Nazivlje u državnoj administraciji

Mnogi su pravni nazivi vezani uz državnu administraciju nastali prema njemačkim obrascima, a zabilježeni su u hrvatsko-njemačkim rječnicima 19. stoljeća: *državna blagajna*² (njem. Staatskasse), *državno dobro* (njem. Staatsgut), *državni dug* (njem. Staatsschuld), *državno pravo* (njem. Staatsrecht). Bliskost u kalkiranju potvrđuju izrazi u više jezika onih naroda koji su bili unutar iste državne zajednice, npr. hrv. *državnopравни*, slov. *državnopraven*, češ. *státoprávní* (njem. staatsrechtlich).

Za hrvatski se imovinskopravni naziv *pokretnina* (*pokretnost*) može pretpostaviti da je doslovna prevedenica mađarskoga izraza *ingóság* jer oblikom i značenjem točno odgovara mađarskome izrazu (Nyomárkay 1989: 123–125).

Hrvatski naziv *bilježnik* i mađarski nazivi *jegyző* te internacionalizam latinskoga podrijetla *notarius* imaju isto značenje.³ Mađarski i hrvatski su prevedenice od latinske riječi *notarius*. U mađarskom je jeziku od kraja 18. stoljeća potvrđen naziv *jegyző* koji je bio vjerojatno uzrok tome da se hrvatski izraz *bilježnik* proširi, a prvotni izraz *notaroš* koncem 19. stoljeća postaje u književnom jeziku obilježenim (Nyomárkay 1989: 104–105).

Naziv *povjerenik* u Šulekovim je njemačko-hrvatskim rječnicima naveden u značenju “Comissär”, a *povjerenstvo* “Comission, Commissariat”. S obzirom na to da riječ *povjerenstvo* tvorbeno ne odgovara njemačkoj riječi *Commision*, može se pretpostaviti da je hrvatskoj riječi *povjerenstvo* kao model poslužio mađarski naziv *bizottság*. Tvorbena podudarnost riječi *povjerenstvo* i *bizottság* vidljiva je u strukturi particip perfekta glagola + sufiks za izricanje apstraktnih i zbirnih imenica *-ság* odnosno *-stvo*. Jednak odnos postoji i za nositelje radnje pa bi prema tome i riječ *povjerenik* mogla biti prevedenica prema mađarskome *megbízott* (Nyomárkay 1993: 120).

² U Šulekovu Njemačko-hrvatskom rječniku (1860): *državna pëneznicà*.

³ Potonji je naziv uobičajen u hrvatskome jeziku do polovice 19. stoljeća i to u različitim varijantama koje upućuju na mađarsko posredništvo: *notar(i)jiš*, *notaroš*, *nataroš*.

Juridički naziv *pravni lijek*, drži Nyomárkay (1989: 119), jamačno je nastao prema mađarskome *jogorvoslat*. Mađarski je naziv i sam novotvorenica, čiji je drugi dio imenica *orvoslat* potvrđena 1831/1862.

M. Rammelmeyer (1975: 265) za naziv *pristojba* (*pristojbina*) prihvaća navod Akademijina Rječnika da je riječ načinjena prema njemačkoj riječi *Gebühr*. Hrvatska riječ odgovara tvorbom i značenjem mađarskome predlošku *illeték*: glagolska osnova + sufiks (*illet* + *ék*, *pristoj*+*ba*). Kako njemačka riječ ima drugačiji tvorbeni uzorak (imenica + Ø), valja pretpostaviti mađarski utjecaj (Nyomárkay 1993: 129–130).

M. Rammelmeyer (1975: 304) tumači riječ *vjerovnik* kao prevedenicu prema njemačkom *Gläubiger*. Mađarski ekvivalent *hitelező* i njemačka riječ *Gläubiger* prevedenice su od lat. *creditor*. U mađarskom su riječi *hitelez* (kreditirati), *hitelező* (vjerovnik), *hitel* (kredit) novotvorenice potvrđene još 1787/1788. Budući da se postojanje mađarskih naziva može dokazati prije hrvatskih, kao i zbog postojećih upravnih i pravnih odnosa, I. Nyomárkay (1989: 112) drži da se s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti, osim njemačkoga, i mađarski utjecaj na tvorbu hrvatskoga izraza.

2.2. Vojno nazivlje

U skladu s dogovorima iz Hrvatsko-ugarske nagodbe kojima je hrvatski jezik postao službenim i zapovjednim jezikom u domobranskim postrojbama od kraja šezdesetih godina 19. stoljeća oblikovano je hrvatsko vojno, upravo hrvatsko domobransko nazivlje (Samardžija 1997: 178). Osim na njemačkim uzorima, vojno je nazivlje pisano i na osnovi mađarskih stručnih knjiga. Vojni nazivi koji se odnose na službe, ustrojbene jedinice i kretanje vojnika kalkirani su prema izvornome mađarskom nazivu ili prema mađarskome nazivu koji je i sam prevedenica, a u nekim je nazivima moguć istodobni utjecaj mađarskoga i njemačkoga jezika.

Prema tumačenju Istvána Nyomárkaya (1989: 152) za neke se vojne nazive s velikom vjerojatnošću može pretpostaviti da su nastali prema izvornome mađarskom predlošku, a drugima prvotni obrazac potječe iz njemačkog jezika, a mađarski ga je kalkirao da bi taj kalkirani izraz i sam postao obrazac za kalkiranje u hrvatskome jeziku. Prema izvorno mađarskom obrascu vjerojatno su nastali sljedeći vojni nazivi:

Naziv *poručnik* odgovara mađarskom izrazu *hadnagy*, a naziv *nadporučnik* mađarskome *főhadnagy*. U mađarskome je prva riječ potvrđena već 1213. godine (Nyomárkay 1989: 173–174).

Leksem *redarstvo* može se dovesti u vezu s mađarskim izrazom *rendőrségi* (Nyomárkay 1989: 170).

Mađarskim se uzorima mogu smatrati i nazivi *őrvezető* i *tizedes*. Prvi je predložak preslikan u leksemu *razvodnik* (njem. der Gefreite), a drugi u *desetnik* (njem. Korporal).⁴

S obzirom na to da hrvatska riječ *zapovjednik* ima jednaku strukturu kao i mađarska *parancsnok*, može se govoriti o doslovnoj prevedenici (Nyomárkay: 1989: 172–173).

Mađarski je jezik imao i posredničku ulogu i to najviše iz njemačkoga, ali i iz drugih jezika. Tako M. Rammelmeyer (1975: 171) drži da je naziv *domobran* (*domobranac*) prevedenica prema njemačkome nazivu *Landwehr*, ali dopušta i mogućnost mađarskog utjecaja. I. Nyomárkay (1989: 152) drži da tvorbena struktura i značenje leksema *domobran* sa sigurnošću upućuju na mađarski predložak *honvéd*. Mađarsku je riječ vjerojatno stvorio Károly Kisfaludy prema njemačkom modelu *Landwehr* i u hrvatskome se jeziku može raditi samo o posrednom njemačkom utjecaju. Jednako tako i leksem *domobranstvo* upućuje na mađarski uzor *honvédség*.

Naziv *časnik* (*častnik*) u značenju odgovara mađarskome *tiszt*. Mađarska je riječ posuđena iz slav. *čъstъ* i u izvorima se javlja 1644. godine. Razvoj značenja u hrvatskome jeziku bio je isti kao u mađarskome i slično kao u češkome. U hrvatskom je jeziku ta riječ u značenju 'službenik u uniformi' uobičajena od prve polovice 19. stoljeća. S riječju *časnik* nastale su i mnoge izvedenice: *podčasnik* (*altiszt*), *nadžasnik* (*főtiszt*), *časnički sluga* (*tisztiszolga*), *pričuveni časnik* (*tartalékos tiszt*) (Nyomárkay 1989: 153).

Vojni naziv *satnik* L. Hadrovics tumači kao prijevod mađarskoga *százados*, odnosno *satnija* od *század*. I. Nyomárkay (1989: 158) navodi stav L. Kissa da je mađarska riječ *százados* prijevod iz slavenskih jezika (*száz* – stotinu), a potvrđena je u mađarskom jeziku već 1519. godine. Prema tome, u ovom se primjeru vjerojatno radi o posredničkoj ulozi mađarskoga jezika.

Hrvatski naziv *pobočnik* tvorbeno i semantički odgovara latinskome *adlatus*, a što se funkcije tiče, odgovara mađarskome nazivu *segédiszt* (Nyomárkay 1989: 155).

U kalkiranju postoji i višestruko jezično posredništvo, što je vidljivo u nazivu *bitnica*. Vjerojatno je riječ o prevedenici mađarskog naziva *üteg*. Mađarski je izraz prijevod njemačke riječi *Batterie* koja je u 16/17. stoljeću posuđena od francuskoga *battre*. Francuski izraz dolazi od vulg. lat. *battere*. Mađarski je izraz prevedenica koja je poslužila kao uzor za kalkiranje hrvatske riječi jednake strukture i značenja: *ustrojbeni jedinica koja bije, tuče* (Nyomárkay 1989: 160–161).

⁴ U hrvatski je jezik u istom značenju primljena i riječ *kaplar* ili *kapular*. Kaplar odgovara mađarskome *káplár*, što je fonološki prilagođena austrijsko-bavarska posuđenica, potvrđena 1665. godine (Nyomárkay 1989: 157).

2. 3. Nazivlje u željezničkom prometu

Do kraja 19. stoljeća u većoj je ili manjoj mjeri oblikovano hrvatsko nazivlje u željezničkom i poštanskom prometu (Samardžija 1998: 178).

U hrvatskim tekstovima koji se tiču željezničkoga prometa rabila su se četiri istoznačna izraza *gvozdena cesta*, *gvozdeni put*, *željeznički put*, *željeznica*. U Šulekovim rječnicima potvrđen je samo izraz *željeznica* i on je u uporabi od početka 20. stoljeća. M. Rammelmeyer (1975: 317) pretpostavlja da je riječ o prevedenici njemačkoga izraza *Eisenbahn*, ali dopušta i mogućnost češkog i slovenskog posredovanja. I. Nyomárkay (1989, 193) drži opravdanom pretpostavku o utjecaju mađarskog izraza *vasút* na stvaranje izraza *željeznički put* iako taj utjecaj ne drži isključivom mogućnošću.

Izraz *spavaća kola* vjerojatno je prevedenica prema mađarskome *hálókocsi* jer deverbálni pridjevi na -(a)ći mogu biti točni prijevodi mađarskoga participia prezenta, koji se već u 14. stoljeću proširio u aktivu i u pasivu i bio jako produktivan (Nyomárkay 1993: 122). M. Rammelmeyer ne navodi taj naziv ni u tumačenju ni u rječniku kao moguću njemačku prevedenicu.

Do kraja 19. stoljeća u hrvatskom se jeziku rabio izraz *željeznički dvor*, a od početka stoljeća isključivo *kolodvor*. M. Rammelmeyer (1975: 206) objašnjava da je *kolodvor* prevedenica nastala prema njemačkome *Bahnhof*. Mađarski je izraz *pályaudvar* potvrđen 1844. godine i predstavlja prevedenicu prema uzoru njemačke riječi *Bahnhof*. U prošlom je stoljeću potvrđen kao *vaspályaudvar*. Moguće je da je za hrvatski, danas zastarjeli naziv izraz *željeznički dvor* uzor bio mađarski predložak *vaspályaudvar* (Nyomárkay 1989: 194–195).

2.4. Nazivlje u poštanskom prometu

U hrvatskoj riječi *povratnica* i u mađarskoj *tértivevény* sadržana je predodžba povratka, pa semantički razlozi upućuju na mogućnost da je hrvatska riječ kalkirana prema mađarskoj riječi (Nyomárkay 1993: 203).

Naziv *brzjav* ima potvrde u hrvatskom jeziku od 1865. godine. M. Rammelmeyer je (1975: 155) oprezan u pretpostavci da je njemački mogao dati poticaj da se prema internacionalizmu *telegram* stvori formalno nezavisni neologizam. Kako se hrvatska riječ *brzjav* ne može dovesti u izravnu vezu s njemačkim izrazom *Telegramm*, I. Nyomárkay (1993: 121) drži da uzor valja tražiti u mađarskoj riječi *sürgöny*. Od glagola *sürög*, *sürget* izveden je pridjev *sürgös* 'hitan, neodložan'. Prvi bi dio složenice (*brzo-*) mogao imati uzor u mađarskome. Drugi dio složenice (*-jav*) mogao bi odgovarati njemačkom *-meldung* (usp. njem. *Drahtmeldung*).

M. Rammelmeyer (1975: 173) pripisuje riječi *doznačnica* njemački uzor (*Geld-)Anwendung*, a I. Nyomárkay (1989: 203) misli da je mađarski izraz *utalvány* bliži hrvatskomu od njemačkoga.

Naziv *uručiti* (npr. pošiljku) M. Rammelmeyer (1975: 295) tumači kao prevedenicu nastalu prema njemačkoj riječi *einhängen*, a I. Nyomárkay (1989: 199) kako je riječ o doslovnoj prevedenici mađarskoga predloška jer hrvatski glagol odgovara po načelu član za član mađarskomu glagolu *kézbesít*.

3. Prevedenice kao odraz gospodarskih, kulturnih i znanstveno-tehničkih veza

U prošlosti su gospodarske i znanstveno-tehničke veze bile usko vezane s državnim vezama. Danas su te veze omogućene brzim protokom informacija i pokretljivošću stručnjaka. U hrvatskom je jeziku stvoreno mnoštvo prevedenica, osobito starijeg postanja koje imenuju tehničke nazive prema njemačkome, a novije prevedenice prema engleskom obrascu. Pouzdani pokazatelji podrijetla obrasca za kalkiranje su podaci o postanku naziva u nekom stranom jeziku, kao što su pronalasci, tehnička dostignuća, nazivi nastali u okviru pojedinih teorija, povijesni događaji, imena osoba, ustanova i pokreta i sl.

3.1. Vrijeme i mjesto nastanka kao pokazatelji prevedenica

- *pasivno pušenje* < engl. passive smoking

Izraz je stvoren sedamdesetih godina 20. stoljeća za kampanju protiv pušenja, nakon što je medicinski dokazano da boravljenje u prostorima u kojima se puši također znatno šteti zdravlju (RNR: 130).

- *vinška cesta* < njem. Weinstraße

Tim se izrazom nazivlju ceste namijenjena turistima koje prolaze vinorodnim obroncima gora. Proširene su u Austriji i Njemačkoj, a 90-ih godina 20. stoljeća ostvarene su u Hrvatskom zagorju (RNR: 198).

- *Zaljevski rat* < engl. Gulf War

Rat koji je započeo nakon što je Irak 1991. napao Kuvajt i proglasio ga 19. iračkom pokrajinom. U intervenciji koja je uslijedila u sklopu snaga Ujedinjenih naroda sudjelovale su i trupe drugih zemalja, najviše SAD-a (RNR: 204).

- *Pustinjska oluja* < engl. Desert Storm

Vojna akcija koju su poduzele združene savezničke snage 1990/91. kako bi oslobodile Kuvajt od iračke okupacije (RNR: 154).

3.2. Prevedenice za pojmove u znanstvenim teorijama, pronalascima i tehničkim dostignućima

- *svjetonazor* < njem. Weltanschauung

Naziv je u vezi s estetskim, religijskim, jezičnofilozofskim i povijesnofilozofskim temama u djelima Kanta, Hegela i Humboldta (HE 10: 389).

- *mladogramatičari* < njem. Junggrammatiker

Škola u poredbeno-povijesnoj lingvistici koja je 1878. pokrenuta u Leipzigu.

- *veliki prasak* < engl. big bang

Pojam potječe iz astrofizikalne teorije koja nastanak svemira objašnjava prvobitnom kataklizmičkom eksplozijom (HE 11: 327).

- *nuklearna zima* < engl. nuclear winter

Hipotetički pojam za razdoblja mogućih klimatskih posljedica nuklearnog rata (HE 7: 787).

- *ozonske rupe* < engl. ozone hole/gap

Naziv označava oštećenja koja nastaju u ozonskome omotaču Zemljine stratosfere koji kao filter štiti zemlju od štetnoga radioaktivnog djelovanja Sunčevih ultravioletnih zraka (HE 8: 198).

- *neboder* < engl. skyscraper

Naziv neboder nedvojbeno je nastao je prema engleskom obrascu jer je prvi neboder sagrađen 1883. godine u Chicagu (HOL: 664).

- *kabelska televizija* < engl. cable television

Naziv označava sustav prenošenja televizijskog programa putem koaksijalnog kabela. Prvi su eksperimenti s kabelskom televizijom bili u SAD-u u ranim 60-im godinama 20. stoljeća, a u 80-im je uvedena u mnoge europske zemlje (HE 5: 421).

- *staklenički plin* < engl. greenhouse gas

Plin koji pridonosi stakleničkom efektu (engl. greenhouse effect) (RNR: 179).

3.3. Prevedenice za pojmove u umjetnosti

Prevedenice postoje kao stručni nazivi na mnogim umjetničkim područjima:

- *mrtva priroda* < franc. nature morte / tal. natura morta < niz. stilleven

Nazivu u likovnoj umjetnosti za prikaz neživih predmeta u kompoziciji u literaturi se pripisuje francuski obrazac za kalkiranje. Naziv se javio početkom

18. stoljeća kod nizozemskog slikara A. Houbrakena (HE 7: 502). Prema tome, francuski je jezik mogao imati ulogu posredničkog jezika, a mogao je to biti i talijanski jezik.⁵

- *crtani film* < engl. (animated) cartoon film

Vrsta filma koja se razvila u SAD-u (npr. W. Disney) i ubrzo se proširila u svijetu (HOL: 164).

- *novi roman* < franc. nouveau roman

Naziv označava vrstu romana koja se javila 1950-ih u Francuskoj i koja je značila odmak od uvriježene romaneskne forme (HE 7, 772).

- *kreativno pisanje* < engl. creative writing

Pojam se odnosi na tečajeve na kojima se polaznici koji bi se željeli baviti pisanjem upoznaju s različitim poetskim, dramskim i pripovjednim tehnikama, stilovima i sl. Vrlo su popularni u SAD-u, a u novije se vrijeme osnivaju i u Hrvatskoj (RNR: 89).

- *znanstvena fantastika* – engl. science fiction

Naziv označava priče i romane o zamišljenim budućim dostignućima u znanosti i njihovim utjecajima na život ljudi, a česta je tematika putovanja u svemir i sl. (HE 3: 581).

- *žensko pismo* – engl. women's writing

Naziv označava književnost koju pišu žene i koja ima neka specifična obilježja te se po svojem senzibilitetu i često feministički angažiranim stavovima razlikuje od književnih djela muških autora (RNR: 208).

3.4. Prevedenice iz područja športa

- *nogomet* < engl. football

Povijest modernog nogometa započinje 1863. u Londonu. U Hrvatskoj njegov početak datira od 1880. godine (HE 7: 728).

- *košarka* < engl. basketball

Pravila i tehniku igre osmislio je 1891. godine Kanadanin James Naismith na koledžu u Springfieldu (SAD). Taj je šport u Europi postao popularan nakon I. svjetskog rata (HOE 6: 189).

- *sinkronizirano plivanje* < engl. synchronized swimming

Vrsta ženske plivačke discipline u kojoj se uz glazbu izvode plesni i ritmički pokreti pod vodom. Taj je šport popularan u SAD-u još od 50-ih godina 20. stoljeća, dok se u Hrvatskoj trenira tek desetak godina (HE 9: 769).

⁵ Nizozemskom izrazu tvorbeno i semantički odgovaraju izrazi u engl. *stilllife*, njem. *Stilleben*. Ovaj potonji bi mogao biti predložkom za kalkiranje u slovenskom jeziku: *tihožitje*.

3.5. Prevedenice koje imenuju pokrete, djelatnosti, organizacije, ustanove i sl.

Pouzdati su pokazatelji prevedenica imena koja se odnose na različite denotate.

- *zeleni* < njem. die Grünen

Naziv se prvotno odnosio na zapadnonjemački ekološki pokret nastao ranih sedamdesetih godina (RNR: 204). U tom se značenju proširio u druge jezike. Pridjev *zelen* (njem. grün) zadobio je značenje 'ekološki' prvo u njemačkom jeziku, a zatim i u drugim jezicima.

- *Otvoreno sveučilište* < engl. Open University

Ime se odnosi na programe i tečajeve prilagođene potrebama zainteresiranih. Nastalo je prema engleskom obrascu iako u Velikoj Britaniji i dijelom u SAD-u označava sveučilište koje se studentima obraća uglavnom preko medija, radija i televizije (RNR: 122).

3.6. Prevedenice nastale prema imenima osoba

- *prva dama* < engl. First lady

Izraz prvotno označava suprugu predsjednika SAD-a, a poslije se taj izraz počeo koristiti i za supruge čelnika drugih država, odnosno za vodeće ili najistaknutije predstavnice nekog poziva.

- *željezna dama / čelična leđi* < engl. iron lady

Prvotno je to popularni nadimak bivše britanske premijerke Margaret Thatcher. Sve se češće rabi i za druge istaknute žene koje svojim energičnim istupima i odlukama podsjećaju na M. Thatcher.

3.7. Prevedenice poznatog autora izvornog izraza

Nedvojbena pokazatelj prevedenica i jezika podrijetla su izrazi za koje se pouzdano zna tko je skovao izvorni izraz.

- *crna komedija* < engl. dark comedy

Dramski žanr koji zadržavajući mnoge konvencije komedije, izražava tamnu sliku svijeta ili obrađuje teme koje konvencionalno ne pripadaju tom žanru, koristeći apsurd, grotesku i morbidne situacije. Naziv je skovao J. L. Styan 1962. (RNR: 25).

- *globalno selo / veliko selo* < engl. global village

Izraz označava veliku međupovezanost svih dijelova svijeta. Naziv je skovao Marshall McLuhan, kanadski teoretičar medija i komunikacija (RNR: 66).

- *dječje jaslice* < njem. Kinderkrippe (engl. infant nursery)

Osnivačem se ovakve ustanove smatra Robert Owen (1816). U Hrvatskoj su otvorene zaslugom biskupa J. Haulika 1855. za siromašnu i nezbrinutu djecu u samostanu časnih sestara pod nazivom *pjestovališće* (HE 3: 176). Velika podudarnost s njemačkim izrazom i općenito veliki onodobni njemački utjecaj opravdavaju pretpostavku o njemačkom obrascu te prevedenice.

- *dječji vrtić* < njem. Kindergarten

Osnivačem se smatra Friedrich Fröbel 1837. godine. U Zagrebu je prva privatna predškolska ustanova, *zabavište*, otvorena 1872, a prva javna 1882. godine (HE 3: 176).

- *SOS - dječje selo* < njem. SOS-Kinderdorf

Prevedenica označava naselje namijenjeno djeci koja su ostala bez roditelja. Prvo je naselje te vrste osnovao Hermann Gmeier 1949. da bi danas međunarodna humanitarna nevladina organizacija SOS-Kinderdorf imala golem broj takvih naselja po cijelom svijetu, pa i u Hrvatskoj (Lekenik i Ladimirovci) (RNR: 179).

- *otvoreno društvo* < engl. open society

Naziv je uveo Sir Karl Popper za slobodno društvo u kojem bi svatko imao pravo kritizirati vlast i osporavati autoritete. Nastao je kao reakcija na totalitarizam i autokraciju koji imaju strogu hijerarhiju u organizaciji (HE 8: 186). Pod nazivom *Open Society*, odnosno *Otvoreno društvo* osnovao je George Soros devedesetih godina fondaciju u srednjoeuropskim i istočnoeuropskim zemljama, tako i u Hrvatskoj.

- *šutljiva / tiha većina* < engl. silent majority

Pojam se odnosi na dio populacije koja iz stanovitih razloga (npr. neodlučnosti, apatije, konzervativizma) propušta ili odbija obznanimi svoje političko mišljenje. Izraz je prvi upotrijebio američki predsjednik Richard Nixon u svojem obraćanju naciji 1969. godine (RNR: 183).

- *Waldorfska škola* < njem. Waldorfschule

Škola koja svoj rad temelji na načelima antropozofske pedagogije i koja posebnu pažnju posvećuje razvoju kreativnih sposobnosti svojih učenika. Prvu je takvu školu osnovao 1919. u Stuttgartu E. Molt, direktor tvornice cigareta Waldorf-Astoria, pa je otuda i dobila ime. U Hrvatskoj je prva takva škola otvorena početkom 90-ih godina 20. stoljeća (HE 11: 551).

- *željezna zavjesa* < engl. iron curtain

Izraz označava gotovo nepremostivu granicu u vrijeme blokofske podjele svijeta između socijalističkih zemalja i područja pod sovjetskim utjecajem te kapitalističkog zapada. U tom svom značenju postao je popularan 1946. godine

nakon što ga je u jednom svojem govoru upotrijebio britanski premijer Winston Churchill (RNR: 209).

4. Prevedenice istovjetna izraza nastale prema obrascima iz više jezika

Prevedenice mogu nastati prema obrascima iz više jezika i zato su obično višeznačne:

- *novi val* < franc. nouvelle vague / engl. new wave

Prevedenica označava smjer u francuskoj kinematografiji 60-ih godina 20. stoljeća koji je koristio nove metode fotografije (HE 7: 774). Prijevodom engleskog obrasca izraz je dobio dva značenja: 1. novi smjer u likovnim umjetnostima, književnosti, politici i sl. koji prekida s tradicionalnim konceptima, vrijednostima, metodama; 2. oblik roka koji se razvio polovicom 70-ih i početkom 80-ih 20. stoljeća.

5. Promjene opsega značenja

Prevedenice mogu imati suženo značenje u odnosu na predložak:

- *zelena karta* < engl. green card

Engleski se izraz prvotno koristio u značenju 'dokument koji stranim državljanima omogućuje useljenje i zapošljavanje u SAD-u'. Dokument se izdavao ponajprije Meksikancima i drugim stranim radnicima koji su prelazili meksičko-američku granicu. Izraz je proširio značenje 'dokument kojim se dokazuje da je automobil osiguran', što je važno prilikom odlaska u inozemstvo (EL: 1003). U tom je značenju kalkiran i u drugim jezicima: njem. *Grüne Karte*, franc. *Carte verte*, tal. *carta verde*.

Neke prevedenice zbog složene strukture i slikovitosti nose frazeološki potencijal pa ostvaruju dodatno frazeološko značenje ili su kandidati da to postanu:

Dan D < engl. D-day

Izraz prvotno označava kao i njegov predložak 'dan iskrcavanja savezničkih trupa u Normandiji', potom ostvaruje i frazeološku ulogu i znači 'dan koji se očekuje kao poseban događaj, dan kad se ima dogoditi nešto važno', 'odlučujući događaj, potez ili odluka'.

crni četvrtak < engl. Black Thursday

Naziv se odnosi na 24. listopada 1929. kada je nakon velike panike i velikog pada cijene vrijednosnica došlo do sloma Newyorške burze. Financijska

kriza uskoro se pretvorila u financijsku krizu svjetskoga gospodarstva tridesetih godina (EL: 612). Primjer pokazuje okazionalno preneseno značenje:

Premda u Prvoj sportskoj kladionici tvrde da im je drago što se Ivanišević plasirao u polufinale Wimbledona, sigurno će još dugo pamtiti “crni” četvrtak, 5. srpnja, u kojem su igračima isplatili više od 10 milijuna kuna (www.monitor.hr/.../crni-cetvrtak.../13519/).

- *crni podnedjeljak* < engl. Black Monday

Naziv prvotno označava ponedjeljak 19. listopada 1987. godine kada su vrijednosti dionica na burzama širom svijeta naglo pale (EL: 99).

Uporabu u prenesenom smislu ilustrira sljedeći primjer:

*Na riječku obilaznicu uvodi se **crni ponedjeljak**, jer će to do daljnjega biti jedini radni dan tijekom kojeg će dionica ... (www.novilist.hr/.../uvodi-se-crni-ponedjeljak-na-rij.aspx).*

6. Zaključak

Kulturno-povijesni kontekst nedvojbeno je pouzdan kriterij u utvrđivanju prevedenica i otkrivanju podrijetla njihova uzora. On pokazuje koja su leksička područja bila ili jesu podložnija utjecaju jednoga jezika, a koja drugoga jezika. Osim toga, izvanjezični kontekst posuđivanja otkriva širenje obrasca za kalkiranje od jezika davaoca preko jezika posrednika ili više njih do jezika primaoca. Bez poznavanja jezika posrednika ne bi se mogao ustanoviti način na koji su pojedine prevedenice oblikovane, kakve su promjene nastale u njihovoj tvorbenoj strukturi i značenju na putu od prvotnog uzora do konačnog oblika.

Literatura

- Filipović, Rudolf. 1986. *Teorija jezika u kontaktu: Uvod u lingvistiku jezičnih dodira*. Zagreb: Školska knjiga i Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Muhvić-Dimanovski, Vesna. 1992. Prevedenice – jedan oblik neologizama. *Rad HAZU* 446: 93–205.
- Muljačić, Žarko. 1968. Tipologija jezičnog kalka. *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru* 7: 5–19.
- Nyomárkay, István. 1989. *Ungarische Vorbilder der kroatischen Spracherneuerungen*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Nyomárkay, István. 1993a. “*Le cas calque ... est plus complexe* (B. Unbegaun) (Über die Lehnübersetzungen mit besonderer Rücksicht auf das Kroa-

- tisch[serbisch]e”. *Studia Slavica Hung.* 38/1–2. Budapest: Akadémiai Kiadó: 113–124.
- Nyomárkay, István. 1993b. Uloga mađarskog leksika u formiranju hrvatskoga književnog jezika u drugoj polovici XIX. stoljeća. U: *Rječnik i društvo*. Rudolf Filipović, Božidar Finka, Branka Tafra, ur. Zagreb: Razred za filološke znanosti Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti: 283–287.
- Rammelmeyer, Matthias. 1975. *Die deutschen Lehnübersetzungen im Serbo-kroatischen: Beiträge zur Lexikologie und Wortbildung*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag GmbH.
- Samardžija, Marko. 1997. Utjecaj sociopolitičkih mijena na leksik hrvatskoga jezika u XX. stoljeću. *Croatica* 45–46: 177–192.
- Samardžija, Marko. 1998: Leksik. U: *Hrvatski jezik* (Najnowsze dzieje języków słowiańskich), Mijo Lončarić, ur. Opole: Uniwersytet Opolski, Instytut filologii Polskiej: 133–152.
- Turk, Marija. 2002. Kalkovi u hrvatskim dvojezičnim i višejezičnim rječnicima. *Filologija* 38–39: 262–273.
- Turk, Marija. 2003. Latentni stranojezični utjecaji na hrvatski jezik. *Zbornik Zagrebačke slavističke škole*, Filozofski fakultet, Zagreb, 321–330.
- Turk, Marija, Maja Opašić. 2003. Linguistic Borrowing and Purism in the Croatian Language. *Suvremena lingvistika* 65: 73–78.
- Viereck, Wolfgang. 1986. English Loan in Austrian German. U: *English in Contact With Other Languages*. W. Viereck, W. D. Bald, ur. Budapest: Akadémiai Kiadó: 159–177.
- Žepić, Stanko. 1996. Austrijski njemački u Hrvatskoj. U: *Đurđevečki zbornik*. Velimir Piškorec, ur. Đurđevac: 305–319.
- Žepić, Stanko. 2002. Zur Geschichte der deutschen Sprache in Kroatien. *Zagreber germanistische Beiträge* 11: 209–227.

Izvori

- RNR: Dunja Brozović-Rončević, Alemko Gluhak, Vesna Muhvić-Dimanovski, Lelija Sočanac, Branko Sočanac. 1996. *Rječnik novih riječi: Mali vodič kroz nove riječi i pojmove u hrvatskim glasilima*. Zagreb: Miroslav Krleža.
- HE: *Hrvatska enciklopedija*. 1999–2009. August Kovačec, gl. ur. Zagreb: Leksikografski zavod Miroslav Krleža.

- EL: *Ekonomski leksikon*. 1995. Zvonimir Baletić, gl. ur. Zagreb: Leksikografski zavod *Miroslav Krleža* i Masmedia.
- ELZ: *Enciklopedija Leksikografskog zavoda*. 1955–1964. Marko Kostrenčić, Miroslav Krleža, Miljenko Protega, ur. Zagreb: Leksikografski zavod FNRJ.
- HOL: *Hrvatski opći leksikon*. 1996. August Kovačec, gl. ur. Zagreb: Leksikografski Zavod *Miroslav Krleža*.
- <http://monitor.hr/.../crni-cetvrtak.../13519/> (Pristupljeno 10. siječnja 2010.)
- <http://novilist.hr/.../uvodi-se-crni-ponedjeljak-na-rij.aspx> (Pristupljeno 10. siječnja 2010.)

Cultural and Historical Context of Creating Calques in the Croatian Language

Calques represent a latent form of linguistic borrowing. In its larger sense, the term refers to any form of the exchange of foreign formational features for those of the proper language. Because of the latent form of borrowing, calques are more difficult to identify than the loans. In their identification, apart from the linguistic indicators (correspondence of the forms in the source language and correspondence of the meaning in both languages), very significant are cultural and historical factors of a foreign pattern takeover. Because of language similarities, especially among related languages, and possible poligeneze, it is cultural and historical factors that may be reliable indicators of calque origin model. Cultural and historical context is constituted by many factors of extralinguistic borrowing: direct geographical contact, national and political ties, economic, civilizational and scientific-technical ties and cultural diffusion between two or more nations and their languages. The knowledge of cultural and historical context indicate which lexical category has been susceptible to the influence of one language, and which one to the other. In addition, the extralinguistic context of language borrowing reveals the broadening of the calque patterns from the source language, through one or more intermediary language, to the target language. Without the knowledge of the intermediary language, one could not determine the manner in which certain calques have been shaped, the type of changes in their formational structure and meaning developed from the initial model to final form.

Key words: linguistic borrowing, calques, Croatian, foreign language